

PSYCHOLOGY

Варга В.С.

Процедура та методи дослідження етнопсихологічних чинників адаптації дитини до шкільного середовища

Варга Вікторія Степанівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Мукачівський державний університет, м. Мукачево, Україна

Анотація. У статті представлено опис етапів емпіричного дослідження стилів виховання різних етносів як основного етнопсихологічного чинника адаптації дитини до шкільного середовища, подається загальна процедура організації дослідження, обґрунтовується комплекс застосовуваних методів і прийомів. Стаття спрямована на дослідження адаптації молодших школярів до шкільного середовища в контексті етнопсихологічних особливостей та на визначення основних етнопсихологічних чинників, здатних істотно впливати на становлення особистості дитини. Насамперед, аналізувати емоційні психічні стани, невротизованість, тривожність, агресивність, комунікативні проблеми і відповідність поведінкових проявів у шкільному середовищі та ставлення до нього.

Ключові слова: етнопсихологічна адаптація, процеси адаптації, психічні процеси, гендерні особливості виховання, етнічні особливості виховання

Вступ У наш час у психологічній науці існує проблема цілісного дослідження етнопсихологічних аспектів адаптації школярів. Перш за все, вона пов'язана із кількісною обмеженістю психологічних методів щодо пристосованості особистості до довколишнього середовища. До того ж, переважна більшість психотехнік не вирішує завдання комплексного дослідження адаптації особистості. Як відомо, остання постає універсальною здатністю особистості гармонізувати свої взаємини зі світом, тобто постійно відновлювати і збагачувати відносини: а) зовнішньо – між власним ментальним досвідом й оточенням; б) внутрішньо – між цілями і результатами, ставленнями і психічними образами, переживаннями і Я-концепцією. Саме ці два аспекти взаємодії особистості із довкіллям дають змогу у повному обсязі дослідити психологічні особливості адаптації.

Метою цієї статті стало емпіричне дослідження та обґрунтування діагностичного інструментарію для дослідження етнопсихологічних чинників адаптації дитини до шкільного середовища.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Основні психологічні чинники адаптації до шкільного середовища можна поділити за критерієм локалізації на зовнішні, що ним задаються і внутрішні. До перших відносяться: норми і правила поведінки; система комунікативних зв'язків у шкільному середовищі. До внутрішніх чинників відносяться: індивідуальні характеристики (біогенні складові); емоційно-вольова структура (особливості афективних проявів і рівень самоконтролю); особливості мотиваційної сфери; самооцінка і самоставлення; ціннісні орієнтації. При наявності значної кількості досліджень чинників і проявів шкільної адаптації ми не знайшли жодного, в якому б доводився зв'язок між конкретними чинниками і проявами. Відзначимо, що такі чинники адаптації до школи як вимоги до виконання провідної діяльності, особливості когнітивної сфери у зв'язку з вище вказаними причинами нами не розглядалися.

З аналізу оброблених досліджень випливає, що більшість вищевказаних внутрішніх чинників адаптації до шкільного середовища дитини першого класу (саме, соціогенних) залежать від більш глибокого чинника –

особливостей батьківського впливу, який виявляється у стилі сімейного виховання. Тому, в структурі психологічних чинників, чинник особливостей сімейного виховання є провідним у визначенні характеру процесу адаптації першокласника до школи.

Стилі сімейного виховання дитини в етнічному середовищі являють собою етнопсихологічний чинник її адаптації до шкільного середовища, оскільки саме такими стилями опосередковується її етнічна приналежність. Це означає, що у випадку ускладнень адаптації домінуючі дисфункції у стилях сімейного виховання маргіналізуються специфічно, відповідно до етнічної приналежності сім'ї.

Визначити гендерні особливості сімейного виховного впливу в різних етнічних родинах із дітьми, в яких утруднено адаптацію до шкільного середовища. Дослідницька робота із дітьми та їхніми батьками тривала протягом трьох років. На першому етапі було проведено пілотне дослідження, здійснено підбір методик, адекватних поставленим завданням, і їхня апробація на вибірках дітей і батьків українського та угорського етносів. На другому етапі вивчався рівень адаптованості дітей-першокласників з різних етносів до шкільного середовища. В основі дослідницької бази були два загальноосвітні навчальні заклади Закарпатської області: Великодоброньська ЗОШ І-ІІІ ст. та Анталовська ЗОШ І-ІІІ ст. Ужгородського р-ну. Досліджувалися діти, які навчаються у 1-му класі, та їхні батьки. У дослідженні взяли участь 169 сімей: із них – 86 угорських, 83 – українських. Усього до обстеження було залучено 338 батьків та 169 дітей. Загалом у дослідженні взяли участь 507 осіб. Враховуючи початок навчального року і труднощі, що виникають у перший місяць навчання, дослідження проводилося в жовтні, листопаді та грудні.

Насамперед аналізувалися емоційні психічні стани, невротизованість, тривожність, агресивність, комунікативні проблеми і відповідність поведінкових проявів у шкільному середовищі, ставлення до нього тощо. Вивчення відбувалося за допомогою психодіагностичних методів, бесід із батьками («Анкета для батьків першокласників»), класними керівниками і шкільними психологами. Результатом даного етапу було виділення із групи першокласників угорського й українського етно-

сів, так званих, проблемних дітей. Серед угорців виявилось проблемних дівчат – 7, хлопців – 13. В українській вибірці проблемних дівчат виявилось 11, а хлопців – 7.

Для уникнення впливу чинника готовності до навчання у школі, при її оцінці ми обирали дітей тільки з високим та середньо-високим рівнем інтелектуальної готовності (наявність основних уявлень про природні і соціальні явища, розвинені форми наочно-образного, наочно-схематичного мислення, творчої уяви, високий рівень доступних узагальнень; фонематичний розвиток та увага); вольова готовність (сформованість певного рівня довільної регуляції поведінки) [2; 3; 5].

Досліджуючи дітей, ми використовували наступні проєктивні методики: «Казка» – Л. Дюсс; тест «Тривожність» – Р. Теммла, М. Доркі, В. Амена; «Паровозик» – С.В. Велієва; «Будинок. Дерево. Людина» – Дж. Букком; «Малюнок сім'ї» – А.Л. Венгер.

Враховуючи особливості змісту та частоту прояву у молодшому шкільному віці, нами було виділено окрему групу негативних психічних станів. До неї було віднесено: стани тривоги, страху, невпевненості. За своїм змістом та походженням вони мають чіткі критерії диференціації та істотні ознаки.

Показник тривоги (методика «Казка») [1] в дітей з обох етносів загалом різючої різниці не виявляє, але у проблемних угорських дітей показники негативних психічних станів значно вищі, ніж у проблемних українських дітей (3,32 проти 2,25). Тривожність є суттєво вищою у проблемних дівчат-угорок порівняно із українками (3,71 проти 2,18). Подібну ситуацію із тривожністю спостерігаємо і в результатах за методикою «Дім. Дерево. Людина» (4,29 проти 3,25). Також, значно більш вираженою є тривожність угорських проблемних хлопців (5,09 проти 3,75). Схожу ситуацію маємо із почуттям незахищеності, яке значно більше виявляється в угорських проблемних дітях, як дівчаток (4,71 проти 2,91), так і хлопців (4,27 проти 3,25). З іншого боку, труднощі у спілкуванні в значно більшій мірі притаманні проблемним першокласникам із українських родин (див. табл. 1). У випадку незахищеності, тривожності і труднощів у спілкуванні щодо проблемних дітей у цілому маємо статистично значущу різницю (рівень значущості $b < 0,05$). Відзначимо, що для окремих сукупностей проблемних хлопців і проблемних дівчат з різних етносів ми не маємо можливості застосовувати методи статистичного узагальнення у зв'язку із малим обсягом відповідних вибірок.

Таблиця 1. Усереднені показники симптомокомплексів емоційної сфери у «проблемних» дітей (за методикою «Дім. Дерево. Людина»)

		Незахищеність	Тривожність	Труднощі у спілкуванні
Угорці	дівчата	4,71	4,29	2,00
	хлопці	4,27	5,09	2,73
	разом	4,47	4,74	2,58
Українці	дівчата	2,91	3,25	3,45
	хлопці	3,25	3,75	3,75
	разом	2,93	3,47	3,64

На третьому етапі було проведено дослідження батьків українського та угорського походження. Визначено специфіку і характерні ознаки їхніх стилів виховання. Також було з'ясовано особливості у вихованні дівчаток і хлопців в українських і угорських родинах. Для дослідження групи батьків та вияву переважаючих стилів виховання та їхнього впливу на процес адаптації дитини до шкільного середовища ми використали методики «Шкала сімейного оточення» Р.Г. Муси та «Аналіз родинних взаємовідносин» Е.Г. Ейдеміллера, В.В. Юстіцкіса [4, с. 63-90].

За одержаними результатами (за методикою ШСО) можна стверджувати наступне: виявлено суттєві розбіжності в змінах показника рівня контролю в угорських і українських сім'ях. Так, якщо для українських проблемних хлопців даний показник зменшується на 0,75 (тобто контроль знижується), то в сім'ях угорських проблемних хлопців даний показник суттєво збільшується (на 1,4). Схожу ситуацію спостерігаємо й у випадку згуртованості угорських сімей із проблемними і не проблемними хлопцями. В українців цей показник знижується (на 0,5), а в угорців – стає вищим (на 1,3). Показник моральності піддається суттєвим аналогічним змінам як серед проблемних хлопців, так і серед дівчат. В угорських родинах для проблемних дітей він є досить високим у порівнянні із не проблемними дітьми (різниця у дівчат –1,0; у хлопців –0,3), тоді як в українських сім'ях із проблемними дітьми спостерігаємо зворотну ситуацію – моральність падає (на 0,78 і

1,05 відповідно). Різниця у змінах показника інтелектуально-культурного розвитку притаманна родинам із проблемними дівчатами. Так, в українських сім'ях він знижується (на 0,74), а в угорських – підвищується (на 0,68). Окремо звертає на себе увагу показник експресивних проявів. Він протилежно змінюється в родинах з різних етносів як у випадку проблемних дівчат, так і у випадку проблемних хлопців. Однак, зміни ці протилежні. Тобто: в угорських проблемних хлопців і українських проблемних дівчат він зростає (на 0,84 і 0,42 відповідно), а в українських проблемних хлопців і угорських проблемних дівчат – навпаки спадає (на 0,9 і 0,6 відповідно).

Отже, можна бачити, що відхилення у родинних взаєминах в угорських і українських проблемних хлопців і дівчат є відносними. Відбувається певна «маргіналізація» сімейних впливів, причому даний процес має явно виражену етнічну специфіку (див. рис. 1, 2). Показники організації і незалежності для проблемних дітей суттєво відмінні від “нормального” випадку, однак характер змін і в угорських, і в українських сім'ях аналогічний.

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного аналізу та статистичної перевірки значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті SPSS). Факторний аналіз здійснювався за методом головних компонентів з обертанням Varimax Normalized; оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за

критерієм «кам'янистого осипу» Р. Кеттелла. Отримані факторні структури дали можливість увиразнити особливості стилів виховання, притаманних етносам українців та угорців.

Інтерпретація результатів факторного аналізу проводилася на основі групування показників, які мають

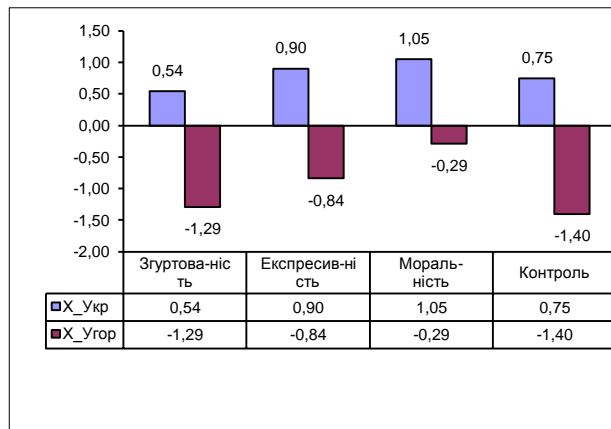

Рис. 1. Відхилення у показниках сімейних взаємин у проблемних хлопців різних етносів

найбільші вклади в сумарну дисперсію, та відшукання спільної гіпотези, що пояснює статистичну близькість або розбіжність показників, які об'єдналися у факторі. Висновки факторної процедури за результатами дали підстави для порівняльного аналізу стилів виховання українців та угорців.

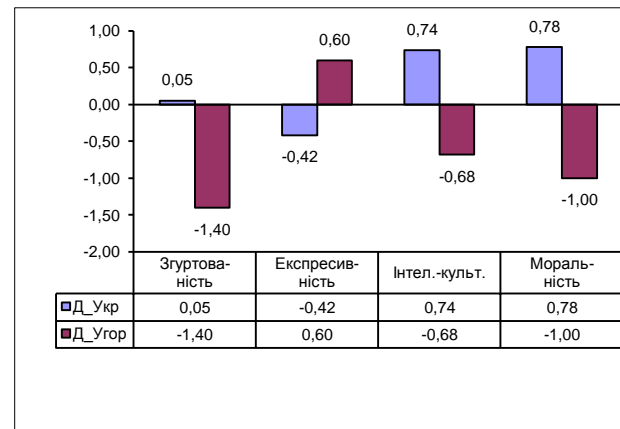

Рис. 2. Відхилення у показниках сімейних взаємин у проблемних дівчат різних етносів

Було побудовано п'ятифакторну структуру, в якій п'ять головних компонентів є статистично стійкими. Максимальні коефіцієнти факторних навантажень зберігають свою факторну структуру, хоча не зовсім однакові за значеннями. Запропонована структура диференціює суттєві когнітивні аспекти характеристик психологічних стилів виховання українських і угорських батьків. Сумарна дисперсія за результатами факторного аналізу дорівнює: у вибірці з українських родин – 53,9%, з угорських – 60,4%.

Загальні факторні моделі стилів виховання в угорських і українських сім'ях подана у таблицях 2 і 3.

Таблиця 2. Факторна модель стилів виховання в українських сім'ях

Фактор	Внесок у загальну дисперсію (%)
згуртованість і організованість – недостатність вимог-обов'язків	15,5
підпорядкована позиція батьків	10,7
перевага жіночих якостей	10,6
нерозвиненість батьківських почуттів	9,1
конструктивність	8,1

Таблиця 3. Факторна модель стилів виховання в угорських сім'ях

Фактор	Внесок у загальну дисперсію (%)
нестійкість стилю виховання	16,6
емоційне відторгнення дитини	12,8
конструктивність	12,1
інфантильність	10,6
суворість	8,2

Перший фактор визначає два протилежних стилі виховання в українських сім'ях. Природності, гармонійності, організованості й упорядкованості взаємин із дитиною протиставляється недостатність уваги, вимог і захисту з боку батьків. Другий фактор характеризує стиль, в якому батьки «не відчують права» вимагати чи карати дитину, потурають її потребам. Третій фактор представляє традиціоналістський підхід у вихованні

таких якостей, які притаманні «справжній дівчинці». Зокрема це слухняність, залежність, несамоствійність. Дівчинці зазвичай приділяється надмірно уваги, де суворі заборони поєднуються із мінімумом покарань. Четвертий фактор можна характеризувати як порушення у вихованні, які пов'язані з невмінням батьків проявляти власні почуття до дитини, надмірністю чи недостатністю вимог-заборон, страхом втрати дитини, залучення дитини до подружніх конфліктів тощо. П'ятий фактор ми характеризуємо як конструктивний. Він пов'язаний із орієнтацією батьків у вихованні дитини на моральні й етичні цінності, досягнення, інтелектуально-культурний розвиток.

У стилях виховання угорських родин було виділено наступні фактори. Домінантою у виховному впливі в угорських сім'ях є нестійкість, яка відображена у першому факторі. Тут поєднуються надмірність вимог-заборон, недостатність вимог-обов'язків, потурання потребам дитини. В основі – різка зміна прийомів виховання від надмірної суворості до ліберальності. Другий фактор характеризує нерозвиненість батьківських почуттів, обов'язків. Тут відбувається поєднання ігнорування потреб дитини, проєкції на неї власних небажаних якостей, страху втратити дитину. Третій фактор ми визначили як конструктивність, що ґрунтується на турботі і повазі до усіх членів родини. Основний прийом виховання дитини – заохочування, а не покарання. Характеризується даний стиль згуртованістю, орієнтацією на досягнення, незалежність, мінімальність санкцій, заохоченням у прояві почуттів. Четвертий фактор можна назвати інфантильністю як стиль виховання. Він виявляється у баченні в дитині максимально несамоствійної людини і пов'язується із розширенням батьківських почуттів, нехтуванні моральними аспектами чи, навіть, надання переваги аморальним діям. Зазвичай, у таких сім'ях один з батьків ігнорує дорослішання дитини, заохочує інфантилізм, як запоруку власної затребуваності. Для нього дитина «ще зовсім маленька» та потребує значної участі, уваги в усіх справах. П'ятий фактор визначено як суворість у взаєминах із дитиною.

У цьому випадку батьки орієнтуються на перевищені вимоги до дитини і, відповідно, перебільшені покарання. Досить часто можливості дитини не відповідають заданим батьками вимогам, тому підвищують ризик психологічної травматизації.

Аналізуючи та порівнюючи результати дослідження українських та угорських батьків, слід відзначити, що для обох етносів є характерним «конструктивність» у вихованні. Напевне, конструктивний стиль виховання можна визначити як найбільш сприятливий для розвитку дитини. Проте він має свої особливості прояву в двох групах. Так, для українців більшого значення набувають морально-етичні аспекти сімейної взаємодії, у той час як для угорців – згуртованість, за якою криється взаємна турбота та відчуття приналежності до родини. Українці зорієнтовані на інтелектуально-культурний розвиток сім'ї, угорці його нівелюють, не визнаючи за цінність, важливу для родини. Серед пріоритетів українських батьків є активний відпочинок усією

сім'єю, для угорців важливіша емоційно-чуттєва атмосфера в родині.

Висновки. В результаті проведеного аналізу емпіричним дослідженням виявлено, що наявність значної кількості негативних психічних станів у молодших школярів є першопричиною ускладнень у процесі адаптації особистості першокласника. Ці зміни мають етнопсихологічну специфіку. А саме, українським школярам більш властиві: порушення процесу спілкування, деструктивні зміни у взаємовідносинах з іншими (опозиційність, негативізм, нонконформізм або абсолютний конформізм). Тоді як діти з угорських сімей є більш тривожними і відчують більшу незахищеність, що виявляється у страху школи, зниженні статусного положення в межах дитячого колективу, ізольованості тощо. Дані особливості обумовлені різними типами деструктивних сімейних впливів, які знайшли відображення у відповідних стилях виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Велиева С.В. Диагностика психических состояний дошкольного возраста : Учебно-методическое пособие / Светлана Витальевна Велиева. – СПб. : Речь, 2007. – 240 с.
2. Венгер А.Л. Психологическая готовность ребенка к школе / А.Л. Венгер // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 39-41.
3. Венгер А.Л. Психологические рисуночные тесты : Иллюстрированное руководство / Александр Леонидович Венгер. – М. : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2005. – 159 с.
4. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Эдмонд Георгиевич Эйдемиллер, Игорь Валерьевич Добряков, Ирина Михайловна Никольская – СПб. : Речь, 2007. – 352 с.
5. Эльконин Д.Б. Психология личности и деятельности дошкольника / Д.Б. Эльконин / Под ред. А.В. Запорожца, Д.Б. Эльконина. – М.: Просвещение, 1965. – 248 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Velieva S.V. Diagnosis of mental states of preschool age: Study guide / Svetlana Vitalevna Valiyev. – SPb. : Speech, 2007. – 240 p.
2. Venger A.L. Psychological readiness of the child to school / A.L. Venger // Questions of psychology. – 1984. – № 4. – P. 39-41.
3. Venger A.L. Psychological tests picturesque: Illustrated Guide / Alexander Leonidovich Wenger. – M.: Publishing house VLADOS PRESS, 2005. – 159 p.
4. Eydemiller E.G. Family diagnosis and family therapy / Edmond Eidemiller, Igor Dobryakov, Irina Nikolskaya – St. Petersburg.: Speech, 2007. – 352 p.
5. Elkonin D.B. Psychology of personality and activity preschooler / D.B. El'konin / Ed. A.V. Zaporozhets, D.B. Elkonin. – M.: Education, 1965. – 248 p.

Varga V.S. The procedure and methods ethno-psychological factors of adaptation of the child to the school environment

Abstract. The article describes the stages of empirical research of family upbringing styles in different ethnic groups as the main factor of ethno-psychological adaptation of the child to the school environment, there is served the general procedure of investigation and justified the complex of the methods and techniques is justified. Our paper is aimed at primary school children study adaptation to the school environment in the context of ethno-psychological characteristics and to determine the main ethno-psychological factors that can significantly influence the formation of the child. Firstly, it is to analyze emotional mental states, neurotic features, anxiety, aggression, communication problems and behavioral manifestations in compliance with the school environment and attitude. Number of negative mental states in primary school children is the root that causes complications in the process of their individual adaptation. These changes ethno-psychologically specify. Particularly for the schoolchildren it is more common to experience the disruption of communication, destructive changes in relationships with others (opposition, negativism, non-conformism or absolute conformism). While other kids are more anxious and feel greater insecurity that results in fear of school, lower status position within children's community, isolation and so on. These are caused by different types of destructive influences of family, which is reflected in the style of education.

Keywords: ethno-psychological adaptation, processes of adaptation, mental processes, gender differences in education, ethnic characteristics of education

Варга В.С. Процедура и методы исследования этнопсихологических факторов адаптации ребенка к школьной среде

Аннотация. В статье представлено описание этапов эмпирического исследования стилей воспитания различных этносов как основного этнопсихологического фактора адаптации ребенка к школьной среде, подается общая процедура организации исследования, обосновывается комплекс применяемых методов и приемов. Статья направлена на исследование адаптации младших школьников к школьной среде в контексте этнопсихологических особенностей и на определение основных этнопсихологических факторов, способных существенно влиять на становление личности ребенка. Прежде всего, анализировать эмоциональные психические состояния, невротизованность, тревожность, агрессивность, коммуникативные проблемы и соответствие поведенческих проявлений в школьной среде и отношение к нему.

Ключевые слова: этнопсихологическая адаптация, процессы адаптации, психические процессы, гендерные особенности воспитания, этнические особенности воспитания